

SAKSA 17. SAJ. TRÜKIS TARTU ÜLIKOOLI RAAMATUKOGUS

Kiira Schmidt

Tartu Ülikooli Raamatukogu

Tartu Ülikooli Raamatukogu on oma tegutsemise algaastaist peale lähtunud printsiibist hankida võimalikult laialdasemalt kõrgkooli tööks vajalikke kaasaegseid teadusväljaandeid, aga ka varasemate sajandite põhjanevaid töid, mis pakkusid huvi ülikooli teadlastele. Nii muretseti raamatukogusse ka 16. ja 17. saj. trükiseid. Raamatuid osteti peamiselt raamatuoksjonitelt ja raamatukaupmeestelt Saksamaal, Venemaal ning kohapeal. Suurimad raamatuoksjonid toimusid sel ajal Leipzgis, kus ostusid Tartule vahendasid sageli Leipzigi raamatukaupmehed Karl Franz Koehler ja Eduard Kummer. Rohkesti vanemat kirjandust saabus raamatukogule ka annetuste ja kingitustena, seda eriti tegutsemise algaastail. Juba 1803. a. detsembris saabus raamatukogusse Berliini õigusnõuniku Otto Nathanel Baumgarteni (1744–1802) lese annetusena 4464-st nimetusest koosnev juriidiliste dissertatsioonide kogu.¹ 1807. a. ostis raamatukogu ajaloolase Johann Friedrich Recke (1764–1846) kogutud käsikirjad ja raamatud.² 1821. a. anti raamatukogule üle rikkalik, 1114-st köitest koosnev keemiaalaste väljaannete kogu, mis oli kuulunud keemiaprofessor Ferdinand Giesele (1781–1821). 1832. a. saabus Tartusse kindraladjutant Pavel Aleksandrovi (1808–1857) väärtuslik, peamiselt ajaloo- ja õigusteaduse alase kirjanduse kogu (3490 nimetust). 1844. a. päris raamatukogu Tartu ülikooli endise kuraatori Friedrich Maximilian Klingeri (1752–1891) 5591 köidet sisaldava kogu ning 1852. a. 11 536 köidet raamatukogu endise direktori Karl Morgensterni (1770–1852) kogust.³ Viimased kaks kogu sisaldasid eelkõige humanitaarkallakuga kirjandust. 1837. a. ostis raamatukogu pastor Gustav Bergmanni (1749–1814) raamatukogust põhiliselt piiblitest koosneva kogu (1094 nimetust).⁴ 1920. aastail anti raamatukogule üle rariitsem osa 1631. a. asutatud Tallinna Gümnaasiumi (tsaariajal Nikolai I Gümnaasium) raamatukogule kuulunud raamatutes.⁵ Kõik mainitud kogud sisaldavad märkimisväärsel hulgal 16. ja 17. saj. teaduslikke väljaandeid, sealhulgas ka saksa 17. saj. trükiseid.

Viimase 20 aasta jooksul on Saksamaal huvi 17. saj. trükiste vastu tõusnud. 1970. aastate teisest poolest alates asuti suuremates raamatukogudes saksa keelealal 17. saj. ilmunud trükiste väljaselgitamisele, et täita seni valitsenud lünka rahvusbibliograafias. Juhtiv osa selles töös kuulub Hertsog Augusti nim. Raamatukogule Wolfenbüttelis, kus asub praegu suurim kogu saksa 17. saj. trükiseid.

¹ TÜR KHO, f. 4, nim. 1, s. 514, l. 5.

² Jaanson, E. *Die Bibliotheca Reckiana* in der Universitätsbibliothek Tartu // Buch und Bibliothekswissenschaft im Informationszeitalter. München; New York; London; Paris, 1990. S. 407–414.

³ Tartu Riikliku Ülikooli Teaduslik Raamatukogu / Koost. L. Trikkant. Tartu, 1977. Lk. 45.

⁴ Taal, K. G. Bergmanni memoriaalkogu // TRÜ Teadusliku Raamatukogu 11. teaduskonverents: Ettekannete teesid. Tartu, 1987. Lk. 16–18.

⁵ Nagel, O. Provenientsimärkmed Tallinna gümnaasiumi raamatukogu 16.–17. saj. raamatutes // TRÜ Teadusliku Raamatukogu 9. teaduskonverents: Ettekannete teesid. Tartu, 1982. Lk. 46.

Töös on kaks projekti:

1) Hertsog Augusti nim. Raamatukogu koostab alates 1977. aastast 45-köitelist saksa-keelse barokk-kirjanduse (ilmunud 1600–1720) kataloogi;⁶

2) koostöös Baieri Riikliku Raamatukoguga Münchenis, Berliini Riikliku Raamatukoguga ja teaduskeskusega FORWISS (*Forschungszentrum für Wissenschaftsbasierte Systeme*) teeb Hertsog Augusti nim. Raamatukogu ettevalmistusi, et luua ulatuslik andmebaas kõigi saksa keelepiirkonnas 17. saj. ilmunud trükiste kohta (VD 17). Töösse on kaasatud üle 50 suurema raamatukogu Saksamaal ning mõned Austrias ja Šveitsis. Arvestuse kohaselt peaks see andmebaas sisaldama umbes 265 000 nimetust,⁷ sealhulgas dissertatsioone ligikaudu 80 000.⁸ Töö kestvuseks on välja arvestatud 54 ühe töötaja tööaastat (*Mannjahre*).

Tallinna kaart A. Oleariuse reisikirjast “Offt begehrte Beschreibung der neuen orientalischen Reise” (1647).

⁶ Praeguseks on väljaanne täielikult ilmunud: Deutsche Drucke des Barock 1600–1720: Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel / Begr. von M. Bircher, bearb. von T. Bürger. München: Saur, 1977–1996.

⁷ Müller, W. Ein Weg zu einem VD 17 // Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie. 1990. Bd. 37. H. 3. S. 201–221.

⁸ Komarowski, M. Research on early German Dissertations // The German Book 1450–1750. [London]: The British Library, 1995. P. 259.

Tartu Ülikooli Raamatukogus leidub ligikaudu 16 000 nimetust 17. saj. trükiseid, saksa keelealal ilmunud väljaandeid umbes 12 000, sealhulgas dissertatsioone ligikaudu 7000 nimetust.

Et saada täpsem ülevaade meie raamatukogus leiduvatest saksa 17. saj. trükistest, alustati käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnas 1980. aastate alguses nimetatud trükiste väljaselgitamise ja üksikasjalise kirjeldamisega. Aluseks võeti raamatukogu sedelkataloog. Iga raamatut kontrolliti hoidlas ning kirjeldati *de visu*. Tänapäevaks on kirjeldatud 3862 nimetust raamatuid ning 2107 nimetust dissertatsioone, mille kohta on koostatud mitu kartoteeki – teoste alfabeetiline, trükkalite ja provenientsikartoteek.

Tartu Ülikooli Raamatukogus leiduvad saksa trükised on valdavalt (70%) teadusliku sisuga ladinakeelsed väljaanded. Saksakeelseid raamatuid leidub vaid 30% ulatuses, mis tõestab ladina keele kui teaduskeele osatähtsust 17. sajandil.

Teadusaladest leidub meie kogus kõige enam teoseid õigusteaduse (36%) ning teoloogia (32%) alalt. Meditsiin on esindatud umbes 6%-ga. See peegeldab teadusalade arengulugu ja tolleaegset seisu ülikoolides, kus enamasti õpiti õigusteadust või teoloogiat. Vähesel määral leidub meie kogus ka ilukirjandust ning kirjandusteaduse alaseid väljaandeid (3%). Ülejäänud 23% kirjanduse hulgas leidub teoseid matemaatika, astronoomia, füüsika, ajaloo, filosoofia, keeleteaduse, geograafia, sõjanduse ja tehnoloogia kohta.

Kogu teeb eriti väärtuslikuks silmapaistvate 17. saj. teadlaste ja kirjanike Saksamaal ilmunud ning nüüd haruldaseks muutunud teoste esitrukide ja nende eluajal ilmunud väljaannete olemasolu. Olgu siinkohal toodud mõningad näited. Nimeka saksa filosoofi ja matemaatiku Gottfried Wilhelm Leibnizi (1646–1716) teostest leidub kogus kuus autori eluajal ilmunud teost, sealhulgas tema doktoridissertatsioon “*De arte combinatoria...*” (Leipzig, 1666), mis Leibnizi nooruse tõttu ei leidnud omal ajal tunnustust. Kuulsalt hollandi filosoofi Benedictus Spinoza “*Tractatus theologico-politicus*” ilmus esmakordselt Hamburgis 1670. a. anonüümsena. Arvukate eluajal ilmunud väljaannetega on esindatud isa ja poeg, Jakob (1622–1681) ja Christian (1655–1728) Thomasius, neist esimene filosoofia-, teine õigusteaduse alaste teostega. Tuntud saksa astronoomilt ja matemaatikult Johannes Keplerilt (1571–1630) leidub kogus kaksteist eluajal ilmunud väljaannet, sealhulgas neli esmatrukki: “*De cometis...*” (Augsburg, 1619), “*Dioptrice...*” (Augsburg, 1611), “*Tabulae Rudolphinae...*” (Ulm, 1627) ning “*Ad vitellionem paralipomena quibus astronomiae pars optica traditur...*” (Frankfurt, 1604). Saksa luuletaja ja kirjandusteoreetik Martin Opitz (1597–1639) töödest on ülikooli raamatukogus tema peateose “*Buch von der deutschen Poeterey*” (Breslau, 1624) esitruk. Ajalugu käsitlevatest töödest on baltisaksa krooniku Christian Kelchi (1657–1710) “*Liefländische historia*” esitrukist (Rudolfstadt, 1695) koguni kolm eksemplari (*Estica*, Weltmanni ja Hausmanni kogus). Üheks suuremaks harulduseks on saksa päritolu ajaloolase, juristi ja publitsisti Bogislaus Philipp Chemnitz (1605–1678) ajalooallikana kõrgelt hinnatud Kolmekümneaastase sõja ajalugu “*Königlichen schwedischen in Teutschland geführten Kriegeres erster... und ander Theil*”. Autor, olles ise sõjast osavõtnu, kirjeldab siin kiretult ning äärmise täpsusega sõjasündmusi. Teose esimene osa ilmus Stettinis 1648. a. Eriti haruldaseks võib aga pidada teose teise osa esmatrukki, mis ilmus 1653. a. Stockholmis, ning millest suurem osa köiteid langes samas tulekahju

ohvriks.⁹ Raamatukogu eksemplaril on ka vastav sissekirjutus: "Sehr selten, da der grösste Teil des Bandes in Stockholm verbrante". Raamat osteti 1883. a. Leipzigi Koehlerilt. Saksa kirjanik Adam Olearius (1603–1671) reisis Holstein-Gottropi hertsogi ülesandel Venemaale ja Iraani ning peatus reisil olles ka Eestis. Tema paljude kaartide ja joonistustega reisikirjeldus "Offt beehrte Beschreibung der neuen orientalischen Reise" sisaldab andmeid ka Eesti ajaloo ja etnograafia kohta. Meil on olemas teose esitrükk, ilmunud Schleswigis 1647. a.

Trükised pärinevad kokku 160 linnast, umbkaudu 600 saksa trükkalilt. Trükikohtadena esinevad sagedamini vanad ülikoolilinnad Leipzig, Jena, Wittenberg, Strassburg, aga ka Frankfurt Maini ääres.

Vanadele raamatutele on iseloomulik nende liikumine ühelt omanikult teisele. Sellest annavad tunnistust raamatutes leiduvad sissekirjutused ja ekliibrised. Ülikooli raamatukogu raamatutes leiduvatest ekliibrisedest on vanim Tübingeni ülikooli ekliibris, mis on valmistatud puulõiketehnikas umbes 1560. a. ning on sisse kleebitud J. Kepleri teose "Ad vitellionem paralipomena..." 1604. a. ilmunud esitrükile. Olgu lisatud, et Kepler õppis Tübingeni ülikoolis. See raamat leiti ülikooli raamatukogu reservfondist, tulmet ei ole võimalik täpsustada. F. M. Klingerile kuulunud raamatus (Jacob Baldes "...Poematum". Köln, 1660) leidub sissekirjutus, mis tõestab, et raamat on kuulunud varem nimekale šveitsi füüsikule ja matemaatikule Leonhard Eulerile, kes on töötanud viljakalt nii Peterburi kui ka Preisi Teaduste Akadeemias. P. K. Aleksandrovi kogus leidub raamat (Martin Becanus "De republica ecclesiastica". Mainz, 1618), mis on ekliibrise järgi otsustades kuulunud kuulsale õpetlasele, ajakirja "Acta Eruditorum" kauaaegsele toimetajale Christian Gottlieb Jöcherile (1694–1758) ja enne teda saksa teadlasele Christoph Daniel Schreiterile. Preisi kuninga nõuniku ning Toruüni vaimuliku seminari juhataja Christoph Andreas Geretile kuulunud raamatukogust asub suurem osa Poolas, kuid ka siin on leitud üle paarikümne Gereti ekliibrisega raamatu, sealhulgas seitseteist saksa barokktrükkist. Helmstedti matemaatika-professor Johann Friedrich Pfaffi sissekirjutusi leidub kuueteistkümmel, enamasti matemaatika-alasel teosel. Teadaolevalt vahendas 1805. a. J. F. Pfaffi raamatute ostu tema vend Johann Andreas Pfaff, kes tegutses aastatel 1804–1809 Tartu ülikooli juures professorina. Oleviste kiriku diakoni Christian Hoppe (1633–1689) ning tema Raplas pastorina tegutsenud poja Christiani (?–1756) kogust pärineb 25 usuteaduslikku teost, suurem osa neist (18 eks.) saabus Tallinna Gümnaasiumi raamatukogust. Rohkesti leidub ka Tartu ülikooli endiste õppejõudude ja üliõpilaste omandimärkide või pühendustega varatrükke. Näiteks kinkis ülikooli endine professor ja rektor Gustav Ewers (1779–1830) ülikooli muuseumile 1825. a. dissertatsiooni "Dissertatio de nummis..." (Kiel, 1698), millest annab tunnistust pühendus "Museo acad. dd. G. Ewers 1825". Üks esimesi Tartu ülikooli üliõpilasi Jakob Bernhard Elsing (immatrikuleeriti 1803. a.) kinkis raamatukogule konvoluudi Johann Christoph Wentzeli teostega "Lorbeer-Hayn..." (Jena, 1700) ja "Cypressen Wald..." (Jena, 1701). Raamatu tiitellehe pöördel on märkus: "Geschenk des Studenten Elsingk 1805". Sissekirjutused ja ekliibrised võimaldavad uurida raamatute teekonda enne meie kogusse jõudmist ning annavad informatsiooni nende endiste omanike teadushuvide kohta.

⁹ Graesse, J. G. T. Tresor de livres rares et précieux. Dresde, 1861. T. 2. P. 130.

Töö 17. sajandi saksa trükistega ülikooli raamatukogus jätkub. Läbi vaadata on veel suurem osa dissertatsioonidest (u. 5000 nimetust). Raamatukogu ajaloolistes kogudes leidub ka seni veel kataloogides täielikult avamata konvoluute, nagu näiteks praegu läbitöötamisel olev 47-köiteline saksa 17. sajandi juriidiliste dissertatsioonide kogu, mis osteti raamatukogule juba 1840. a. Leipzigi ülikooli dublettide oksjonilt.¹⁰ Paljud dissertatsioonid kannavad nimeka saksa juristi, Leipzigi ülikooli professori Jakob Borni (1638–1709) ja tema isa Johann Borni (1600–1660) sissekirjutust, mis viitab trükiste varasemale kuuluvusele.

Kuna töö pole veel lõpetatud, siis oleks ennatlik teha lõplikke, kokkuvõtvaid järeldusi raamatukogus leiduva saksa 17. saj. trükiste kogu kohta. Töö praeguse seisu juures võib siiski tõdeda, et siinne kogu on küll suhteliselt väike, kuid sisaldab suurel hulgal 17. saj. teadlaste eluajal ilmunud väljaandeid ja esitrukke. Võimalik, et kunagi hakkavad meie töö vastu huvi tundma ka kolleegid Saksamaal. Seni pole nad Ida-Euroopa raamatukogusid oma projektis VD 17 (*Verzeichnung der deutschen Drucke des 17. Jahrhunderts*) arvestanud.

Töö lõpuleviimine eeldab juba koostatud kirjade täpsustamist ja võrdlemist. Kahjuks puuduvad ülikooli raamatukogus meie päevil koostatud saksa varatrükkide ulatuslikud koondkataloogid ja bibliograafiad, mis seda võimaldaksid. Loodetavasti on tulevikus sel eesmärgil võimalik kasutada eelpool mainitud andmebaasi VD 17.

¹⁰ TÜR KHO. f. 4, nim. 1, s. 341, l. 283p.